

DE JODEN VAN WENEN. TUSSEN ZELFHAAT EN ZIONISME.

Middeleeuws imperialisme, burgerlijk en proletarisch bewustzijn en een democratische vrijheidszin hebben doorheen de eeuwen het moderne Oostenrijk gevormd. Deze krachten werden symbolisch opgenomen in het officiële wapen van het land: de adelaar met het rood-wit-rode schild op de borst gaat terug op het rijk waarin de zon niet onderging -(Karel V); de kroon met de stadsmuur erin verwerkt, de hamer en de sikkel in de klauwen vertegenwoordigen de burgerij, de arbeiders en de boeren, en de gebroken ketting (die in 1945 werd toegevoegd) is het symbool van de bevrijding uit de diktatuur van het Derde Rijk. (1) Om het beeld volledig te maken, had men er ook nog een Ster van David kunnen bij tekenen, omdat het twintigste-eeuwse Oostenrijk ondenkbaar is zonder de merkwaardige bijdrage van het joodse bevolkingsdeel. Ondenkbaar is hier geen overdrijving: wat zouden Oostenrijk en vooral Wenen in de wereld betekend hebben zonder het werk van bijvoorbeeld Martin Buber, Theodor Herzl, Otto Weininger, Hermann Broch, Richard Beer-Hoffmann, Peter Altenberg, Viktor en Alfred Adler, Elias Canetti, Max Reinhardt, Joseph Roth, Arthur Schnitzler, Arnold Schoenberg, Gustav Mahler, Jakob Wassermann, Bruno Kreisky en uiteraard Sigmund Freud? Deze lijst beperkt zich tot namen die ver buiten het Duitse taalgebied bekend zijn en zegt ook niets over de talrijke wereldberoemd geworden joden uit de landen die ooit tot het grote Rijk behoorden en direct onder invloed van de Weense metropool stonden, van Kafka tot Husserl en van baron Rothschild tot Franz Werfel. Zo bekeken is de korte periode van joodse emancipatie in Oostenrijk, van ongeveer 1870 tot 1934, een historisch ongeëvenaarde success story op het gebied van de muziek, de literatuur, de psychologie en de economie. Wanneer je dan echter de individuele biografieën van al deze sterren van nabij gaat bekijken, stoot je keer op keer op vervolging, twijfel, innerlijke verscheurdheid, verbanning, terechtstelling of zelfmoord. De joden van Wenen hadden

een hoge mate van zichtbaarheid, maar moesten er individueel en collectief een nog hogere prijs voor betalen.

Deze merkwaardige, vaak tegenstrijdige symbiose van joden en niet-joden in Wenen wordt door de drie volgende voorbeelden geïllustreerd.

Iedereen weet dat Wenen dé stad is van de cafés, de Konditoreien en de beroemde Sachertorte. De historicus Israel Abrahams (2) beweert nu, dat het de joden waren die de suiker vanuit Candia naar Wenen hebben gebracht. Dat alleen al zou volstaan om de impact van de joden hier onvergetelijk te maken.

In een van zijn autobiografische verhalenbundels beschrijft de Weense auteur Friedrich Torberg, een typische vertegenwoordiger van de half geassimileerde joodse burgerij, een ruzie tussen twee ooms van hem tijdens een diner in 1917. Daar de ene luitenant was in het keizerlijke leger en de andere majoor, verplichtte de majoor zijn schoonbroer gedurende heel de discussie stram in de houding te gaan staan, wat die ook vanzelfsprekend deed. Zo serieus werd in joods-burgerlijke kringen gedacht over de eer in het leger van Franz-Joseph te mogen dienen. (3)

De laatste anecdote is bijzonder tekenend. Volgens Ernest Jones, de biograaf van Freud (4), had de SA in 1938 een wachtpost geplaatst voor de deur van de familie Freud. Daarop kwam Frau Freud naar buiten en vond het niet passend dat de jongen daar heel de tijd moest rechtstaan, en bood de verblufte Nazi een stoel aan. Ik ken weinig voorbeelden die zo duidelijk de wanverhouding tussen twee verschillende opvattingen van cultuur en menselijkheid weergeven.

Van het begin tot 1934. Een verhaal van vrijheid en vooruitgang.

Vindobona, de Romeinse nederzetting, is eeuwen ouder dan om het even welk Germaans, Duits of Oostenrijks georganiseerd land of gebied. Het is dus waarschijnlijk dat ook de joden, die met de Romeinse soldaten meetrokken, al sinds de eerste eeuwen van onze tijdrekening in de stad en haar omgeving woonden. De eerste historische documenten over de joden vinden we in 903, toen er sprake was van joodse kooplieden en de belastingen die ze aan de vorst moesten betalen. In 1204 kregen ze de toestemming in Wenen een synagoge te bouwen, die weldra een centrum zou worden voor rabbijnse en talmuedische studies voor heel Zuidduitsland. De vorst gebruikte de

geletterde joden in de administratie van de belastingen en de munt. Alles wijst dus op een relatief harmonische integratie van de joodse minderheid in de christelijke gemeenschap. In 1238 kregen de joden van Frederik II een charter, waarin hun rechten werden opgesomd, een vrijbrief die in 1244 door zijn opvolger Frederik II van Babenberg werd uitgebreid tot het hele land. Tegelijkertijd begonnen er hier en daar in kerkelijke kringen geruchten te circuleren over bloedorgieën en profanaties door de joden, die dan merkwaardig genoeg altijd werden gekoppeld aan de eis, dat christenen de schulden die ze bij joodse geldschieters hadden opgelopen, niet moesten terugbetalen. Op een officiële beschuldiging van de kerkelijke overheid - de joden zouden weer eens hosties ont-eerd hebben - volgden er in 1267 een reeks van beperkingen en pogroms, die de joodse bevolking in armoede deed verzinken. Deze vervolgingen vonden hun voorlopig dieptepunt in 1421, toen 270 joden op de brandstapel werden vermoord, en Oostenrijk in joodse kringen over heel Europa bekend raakte als "het land dat met bloed is bevekt." Het was de periode na de terechtstelling van de Boheemse hervormer en revolutionair Jan Hus, waarin het kerkelijke gezag met alle middelen werd hersteld en iedereen die niet tot de ware kerk behoorde in levensgevaar verkeerde. Volgens de historicus Abram Leon Sachar (5) zouden in die tijd alle joden uit Oostenrijk verdwenen zijn. Maar tegen het einde van de vijftiende eeuw werden er door Frederik III opnieuw beschermende wetten uitgevaardigd om joodse zakenlieden en financiers in Wenen te laten wonen en werken. Dat het hier niet om humanitaire tolerantie ging, bewijst het decreet van 1536 dat de joden verplichtte, in getto's te wonen en een gele lap stof op hun bovenkle-ding te naaien, zodat ze van ver herkenbaar zouden zijn. Deze verplichting zou pas in 1781 door Jozef II worden afgeschaft en, zoals we weten, na 1938 opnieuw door de Nazi's worden ingevoerd.

Keizer Rudolf II (1576-1612) verleende een aantal rijke joodse families speciale privileges, waaronder het recht een synagoge te bouwen, zonder dat daarom de andere beperkingen voor de rest van de joden werden afgeschaft. In 1669 moesten zelfs alle arme joden, ongeveer 1600 mensen, de stad voorgoed verlaten, een maatregel die het jaar daarop tot alle joden werd uitgebreid. De enigen die mochten blijven waren de zogenaamde "Hofjuden", geprivilegieerden als Samuel Oppenheimer en Samson Wertheimer die een te belangrijke rol speelden als financiële adviseurs van het hof. Samen met hun bedienden en huispersoneel waren dat tachtig jaar later, in 1752, niet meer dan 452

personen, verdeeld over twaalf families. Maar ook zij, net als alle andere joden in het rijk, vielen onder het beruchte *Familiengesetz* van 1727, waardoor alleen de oudste zoon van een joods gezin het recht had, te trouwen en waardoor de andere kinderen verplicht werden uit te wijken.

In 1753 vaardigde keizerin Maria Theresia, die letterlijk geen joden kon "zien", de *Judenordnung* uit, die het leven van de kleine joodse gemeenschap in alle details regelde. Zij riep zelfs een speciale categorie van "tolerierde joden" in het leven, meestal bankiers, die bijna alle rechten van de niet-joden genoten en die zich ook grotendeels assimileerden. Haar verlichte zoon Jozef II schafte in 1781 de verplichting op het dragen van het gele herkenningsteken af en proklameerde in 1782 het beroemde *Toleranzpatent*, waarin de getto's werden geopend en de joden ertoe werden aangezet, deel uit te maken van de grotere Duitse cultuur. Van nu af aan mochten ze ook aan landbouw doen en werden ze zelfs tot een aantal handwerken toegelaten die tot dan door de gilden "jodenvrij" waren gehouden, en moesten de universiteiten joodse studenten inschrijven. En in 1784 werden ze ook toegelaten tot het leger, een van de weinige instellingen waar joden in de daaropvolgende 150 jaar echt carrière konden maken. Het was de bedoeling van Jozef II geweest, de assimilatie te versnellen, en in de eerste helft van de negentiende eeuw leek dat ook grotendeels te lukken. Joden speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van de textielindustrie, in het bankwezen (Rothschild en anderen) en, steeds meer, in de Duits-Oostenrijkse cultuur. Politiek stonden de joden vanzelfsprekend aan de kant van alle emancipatiebewegingen, zodat ze ook een proportioneel belangrijke rol gaan spelen in de revolutie van 1848 en zelfs vijf joden tot parlementsleden werden verkozen. De revolutie bracht de complete afschaffing van alle sociale en economische beperkingen en de concrete mogelijkheid, om de verlichte droom van Jozef II te realiseren. De reactie hierop kwam gedeeltelijk vanuit de streng orthodoxe en chasidische hoek, vooral in de rijklanden en vanuit een vernieuwd antisemitisme, dat nu veel minder dan vroeger een beroep deed op de religieuze intolerantie van de bevolking. Die eerste uitingen van modern antisemitisme waren soms zo verontrustend, dat er toen al joodse kringen waren, die aan een grootscheepse emigratie van alle joden begonnen te denken (de "Auf nach Amerika") beweging bijvoorbeeld).

Maar de illusie van totale vrijheid duurde niet lang: al in 1851 werden de verworvenheden van de revolutie ook voor de joden terug-

geschreefd, en werden er opnieuw beperkingen opgelegd, zo bijvoorbeeld het verbod om grond te bezitten. Tot in 1867 de nieuwe grondwet uiteindelijk de volledige emancipatie van de joden mogelijk maakte.

De geschiedenis die nu volgt, van ongeveer 1880 tot 1930, is er een van toenemende vrijheid en een even sterk groeiend antisemitisme, dat de voedingsbodem vormt voor het zionisme. In het begin zaten de joodse verkozenen bijna uitsluitend in de progressieve liberale partijen, maar na 1900 zien we onder meer vier zetels naar de zionistische Joods-nationale partij gaan, en wordt de invloed van de joden in de Sociaal-democratische partij zo groot (denk o.m. aan namen als Otto Bauer en Julius Deutsch), dat de rechtse oppositie het over "de jodenpartij" heeft, ondanks het feit dat de sociaal-democraten ervoor opletten, teveel joden op prominente plaatsen op te stellen.

De joodse bevolking van Wenen steeg enorm door de immigratie van Ostjoden uit het Rijk, voor en na de Eerste Wereldoorlog, met als gevolg dat de 452 joden van 1752 in 1910 al gegroeid waren tot meer dan 175.000, een getal dat slechts lichtjes zal stijgen in de komende twee decennia. Om de invloed van de nog altijd kleine joodse minderheid in het Oostenrijkse en Weense leven enigszins te schatten, geef ik hier een aantal cijfers weer uit de *Encyclopedia Judaica* (7) die, zo gezien, evengoed uit een of ander nationaal-socialistisch pamflet hadden kunnen komen. In de jaren voor de Anschluss van 1938 was het joodse aandeel in bepaalde belangrijke sectoren van het economische en sociale leven ongewoon hoog; zo bv.

zelfbedieningsrestaurants	94%	-banken	-75%
adverteerders	90%	-bioskopen	-70%
meubelverkopers	85%	-wetenschappers	-70%
kranten	80%	-boekhandelaars	-76%

Het valt op, dat hier geen sprake is van zware industrie, hoewelook in de oliesector het joodse aandeel heel groot was. Het is echter belangrijk hierbij niet te vergeten, dat het vooral de antisemieten waren, die op die invloed van "de joden" wezen, terwijl de meeste joden zich op de eerste plaats als Oostenrijkers beschouwden, met een joodse afstamming waar ze al dan niet belang aan hechtten. In zekere zin hebben we hier een voorbeeld van een integratie in de maatschappij die niet noodzakelijk met de verloochening van de eigen traditie gepaard moest gaan. De meeste zionisten konden zo hun overtuiging als joods-nationalisten wonderwel in overeenstemming brengen met hun trouw

aan de keizer en, later, aan de Oostenrijkse republiek. Net zoals trouwens de Tsjechische joden, die volledig achter de anti-Oostenrijkse houding van de niet-joodse Tsjechen konden staan. Die loyauteit kwam niet enkel tot uiting in het groot aantal vrijwilligers tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar ook in de minachting die de meeste Weense joden als gearriveerde burgers voelden voor hun achterlijke en vaak lastige geloofsbroeders in Oost-Europa. Allen voelden ze zich op hun plaats als Oostenrijkse staatsburgers die het na bijna duizend jaar discriminatie en vervolging tot volledige gelijkheid hadden gebracht. Alleen in hun houding tegenover hun joodse identiteit verschilden ze uitdrukkelijk van elkaar. Deze houding varieert van het Zionisme, dat tenslotte in Wenen ontstond, tot de meest extreme vormen van "joodse zelfhaat", zoals we die bij Otto Weininger ontmoeten. Omdat over Martin Buber en Freud al zoveel gezegd werd, zal ik me beperken tot drie figuren, die alle drie op hun manier tot de Weense joodse gemeenschap behoren en toch grondig van elkaar verschillen: de stichter van het Zionisme Theodor Herzl, de "antisemiet" Otto Weininger en de literator en humanist Stefan Zweig.

Theodor Herzl, de vader van het Zionisme.

Sinds de oprichting van de staat Israel en het daardoor ontstane Joods-Arabisch conflict valt het heel moeilijk, over het Zionisme te praten zoals dat oorspronkelijk door de stichters opgevat werd. De volledige emancipatie van de joodse staatsburgers was nog geen generatie bezig, toen de jonge geassimileerde journalist Theodor Herzl zich gedwongen voelde, zich met "het joodse probleem" bezig te houden. Herzl was helemaal niet joods opgevoed, maar was een product van de verlichte liberale Duitse opvoeding die in die jaren de toon aangaf. Na de studie van de rechten wordt hij journalist bij de *Neue Freie Presse*, waar hij het tot hoofdredacteur van de literaire sector brengt. Zijn artikels en recensies pasten volkomen in de sfeer van het literaire Wenen van zijn tijd; geestig, scherp en lichtvoetig. Hij was zodanig overtuigd van de redelijkheid van zijn (Duitse) cultuur, dat het probleem van de nog achtergebleven joden in Oostenrijk en, vooral, in de rijklanden een kwestie van tijd en geduld was. Weldra zouden ook de joden inzien dat hun enige redding in een zo volledig mogelijke assimilatie lag. Half ironisch en half ernstig stelde hij in die tijd bijvoorbeeld voor, dat alle joden van Europa zich op een mooie Paasmorgen maar massaal moesten bekeren, om zo de joodse kwestie vanzelf uit

de wereld te helpen. Toen hij echter als journalist naar Parijs gestuurd was om er het proces van Dreyfus te verslaan, werd hij met een brutaal en agressief antisemitisme geconfronteerd, dat hem deed inzien dat de zaak helemaal anders moest worden aangepakt, en met dezelfde lichtvoetigheid die hem toen eigen was, begon hij aan de redactie van "*Der Judenstaat*" (1896) dat het manifest van het Zionisme zou worden: waarom zouden we niet een groot joods-nationaal agentschap in het leven roepen dat ervoor zou zorgen dat alle joden die dit wensten naar het Heilig Land konden emigreren? Daardoor zou het antisemitisme vanzelf verdwijnen en zouden de joden, net als de andere naties, over een eigen staat beschikken. Hij was verbaasd dat zijn boek vooral in joodse kringen zo negatief ontvangen werd; met uitzondering van de filosoof Max Nordau en de schrijver Israel Zangwill beschouwden de meeste joodse critici en potentiële geldschieters (o.m. Alphonse de Rothschild) zijn boek als een hersenspinsel van bijzonder slechte smaak. Herzl richtte zich toen maar tot de armere, niet geassimileerde joodse gemeenten in Oost-Europa en slaagde erin, al in 1897 een eerste Zionistisch Kongres in Basel bijeen te roepen. Het was in feite de eerste keer sinds de verdrijving uit Jerusalem dat joden van overal ter wereld samen kwamen om als gemeenschap, over de toekomst van de joodse natie te debatteren. Op een bijna toevallige manier had Herzl een droom geformuleerd die steeds grotere groepen joden ging inspireren: net als alle andere volkeren heeft het joodse volk recht op een eigen wettelijk en publiek verzekerd thuisland. De tegenstanders wezen erop, dat Herzl volledig in de kaart speelde van de antisemieten die steeds luider verkondigden dat de joden overal ter wereld vreemdeelingen (Fremdkörper) waren die het gezonde volksleven in gevaar brachten. Zo gezien was het Zionisme een gevaarlijke stap achteruit.

Maar ook de orthodoxe joden protesteerden tegen de plannen van Herzl, om in Palestina een niet-religieuze staat te stichten, terwijl zij ervan uitgingen dat de terugkeer naar het Heilig Land alleen het werk van de Messias kon en mocht zijn. Herzl liet zich niet door de tegenstanders beïnvloeden, en richtte in Londen het "Jewish National Fund" op, waarmee in Palestina grond kon gekocht worden voor joodse kolonisten. Op enkele jaren tijd vertrokken een paar duizend vrijwilligers als immigranten naar Palestina. Toen Sultan Abdul Hamid in 1900 reageerde met een verbod op de verkoop van grond aan de joden, besteedde Herzl de rest van zijn korte leven (gest. in 1904) aan diplomatieke onderhandelingen met de Sultan, de Duitse keizer, de Russische minister Plehve (die de joden uit Rusland weg wilde), de

Paus, de koning van Italië, en tenslotte, de Engelse staatssecretaris Joseph Chamberlain, die hem een deel van Oeganda aanbood als alternatief grondgebied voor zijn joodse staat.

Behalve zijn organisatie en de paar duizend immigranten die hij naar Palestina had kunnen laten vertrekken, had Herzl weinig concreets bereikt. Hij stierf midden in de strijd tussen de "territorialisten" die het voorstel van Chamberlain wilden aanvaarden, en de andere zionisten, die alleen maar naar Palestina wilden. De zionistische beweging dreigde na nog geen 9 jaar uit elkaar te vallen. Maar de idee was gelanceerd en reeds dertien jaar na de dood van Herzl kreeg Engeland het mandaat over Palestina en kon de uitbouw van een joodse gemeenschap er in alle ernst ondernomen worden.

Het geval Otto Weininger

In tegenstelling tot de briljante journalist Theodor Herzl was Otto Weininger, eveneens een product van de goede Duitse opvoeding, een Faustiaans wetenschapper. Hij studeerde fysika, biologie, fysiologie en psychologie in Wenen, sprak verscheidene talen en was ook filosofisch hoogbegaafd. Terwijl Herzl het joodse vraagstuk, dat hij pas laat en dan nog bij andere joden had ontdekt, wou oplossen langs collectief politieke wegen, werd datzelfde vraagstuk voor Weininger een bron van persoonlijke obsessie. Herzl had eerst geloofd in een makkelijke assimilatie in een cultuur die niet meer religieus was; Weininger vond integendeel dat hij zijn "joods probleem" alleen maar kon kwijtraken door zich tot het christendom te bekeren, wat hij dan ook deed in 1902, op de dag dat hij zijn doctoraat behaalde. Het jaar daarop verscheen dan zijn beroemd-beruchte studie *Geschlecht und Charakter*, dat alleen al in het Duits 30 oplagen kende en trouwens ook in het Hebreeuws werd uitgegeven. Een paar maanden na de publikatie ervan pleegde Weininger zelfmoord. Hij was 23 jaar oud. Het boek bestaat uit een positivistisch-natuurwetenschappelijk deel (zijn oorspronkelijke doctorale dissertatie) en een tweede, filosofisch-speculatief deel, waarin hij een aantal conclusies trekt. Weininger maakt een onderscheid tussen de geestelijke en ethische waarde van "de ideale man" (of het mannelijke principe) en het gebrek aan ethische waarde en geest van "de ideale vrouw" (het vrouwelijke principe). Het geslacht staat hier voor het vrouwelijke, materialistische en egoïstische, terwijl het karakter gekenmerkt wordt door spiritualiteit en mannelijke adel. De vrouw (het vrouwelijke) bestaat alleen maar als hoer of

als moeder (in de zin van reproductie-apparaat), en kan dus nooit waarde vinden in zichzelf. Alleen door de dienst van het mannelijke karakter kan de vrouw zichzelf verheffen. Weininger vindt dit mannelijke of vrouwelijke zowel bij mannen als vrouwen, zodat we hier niet van een goedkope vorm van mysogenie mogen spreken. De criticus Heinz Politzer heeft aangetoond, dat de vrouwenfiguren bij Kafka bijna volledig op Weiningers theorie terug te voeren zijn, waaruit blijkt hoe groot zijn invloed op de literatuur (Broch, Musil en anderen) geweest is en daardoor indirect nog is. In zijn dertiende hoofdstuk gaat Weininger nog een stap verder, en maakt hij, op basis van het voorafgaande, een onderscheid tussen het christendom en het jodendom, waarbij hij het jodendom, net als voorheen het vrouwelijke, als een principe ziet dat in de mensen leeft en kankert (ook, in niet-joden). Het "joodse principe" is negatief, nihilistisch, en vandaar de bron van alle anarchisme, materialisme, empiricisme, kommunisme en atheïsme. Het christendom (het christelijke principe) daarentegen is positief, mannelijk, geestelijk en bevrijdend. Net zoals Jezus Christus in zijn tijd het jodendom moest verlaten om de verlosser van de mensheid te worden, moet het moderne jodendom zichzelf verlaten om, als een nieuwe Christus, de redding van de wereld te bewerkstelligen. Ook hier mogen we niet in de fout (manipulatie ?) van de nazi's vervallen, die uiteraard Weiningers boek gebruikt hebben om jodendom met het negatieve "joodse principe" gelijk te stellen. Dennis Klein (7) wijst erop, dat volgens Weininger de redding tenslotte toch uit het jodendom zou komen, op voorwaarde dat het zijn negatieve eigenschappen zou verwerpen. De cultuurhistoricus Peter Gay (8) ziet integendeel in Weiningers zelfmoord het logische eindpunt van de joodse zelfhaat. Hoe dan ook, het gebruik of misbruik dat de Nazi-propagandisten van Weininger gemaakt hebben, maakt een serene discussie over zijn persoon en werk bijna onmogelijk. In de context van dit essay vertegenwoordigt hij op een excentrieke en extreme, maar tegelijk fascinerende manier het probleem van een bewust geworden minderheid in een naar buiten uit stabiele, maar in feite uiterst labiele moderne maatschappij.

De nostalgie van Stefan Zweig (1881-1942).

In 1940, twee jaar na de Anschluss, hield de gevluchte auteur Stefan Zweig in Londen een voordracht over "Das Wien von gestern." Daarin komt een passage voor over Hugo von Hofmannsthal, die ik typisch vind voor de instelling van Stefan Zweig en zijn generatie: "Und Hofmannsthal, ein Viertel Oberösterreicher, ein Viertel Wiener, ein Viertel Jude, ein Viertel Italiener, zeigt geradezu symbolisch, welche neuen Werte, welche Feinheiten und glücklichen Ueberraschungen sich durch solche Mischungen ergeben können. (...) Aber dies ist ja immer das wahre Geheimnis Wiens gewesen: annehmen, aufnehmen, durch geistige Konzilianz verbinden und das Dissonierende lösen in Harmonie." (9) De joodse burgerij en intelligentia hadden weinig begrip voor de verkrampde bekeringsobsessies van een Weininger, en tegenover het militante Zionisme van Herzl stonden ze zoals gezegd wantrouwig. Zij wilden hun jood-zijn noch verloochenen noch beklemtonen. Nergens ter wereld en nooit in de geschiedenis was er volgens hen een cultuur geweest die zo openstond voor alle invloeden als het Wenen van de belle époque, en het is waarschijnlijk de ondergang van deze (burgerlijk-)humanistische maatschappij die een epicurist als Stefan Zweig tenslotte in 1942 naar de zelfmoord gedreven heeft. Hij, meer dan wie ook, belichaamde het succes van de religieuze, etnische en kulturele tolerantie. Hij studeerde filosofie en literatuur in Wenen, schreef een doctoraatsthesis over Hippolyte Taine, was een intimus van onze Emile Verhaeren, een medewerker van Richard Strauss (tot de Reichskulturkammer die rassenschande onmogelijk maakte), een vriend van Romain Rolland en Freud. Hij reisde over de hele wereld, in de letterlijke als in de kulturele betekenis van het woord: hij schreef essays en boeken, vaak geromanceerde biografieën, over Marie Antoinette, Erasmus, Maria Stuart, Balzac, Dickens en Dostojewski, Kleist, Nietzsche en Hölderlin. Volgens de arbeider-auteur Max von der Grün, een van zijn bewonderaars, was hij de meestgelezen en bekendste Duitse schrijver na Thomas Mann.(10)

Door zijn openheid voor de hele Europese cultuur was hij tegelijkertijd het prototype van de "ontwortelde cosmopoliet" (m.a.w. jood) die al vroeg de haat van de Nazi's te verduren kreeg. In 1933 werden zijn boeken door de nationaal-socialistische studenten en hun professoren uit de bibliotheken gehaald en op straat verbrand. In februari 1934 was hij in Wenen getuige van de bloedige onderdrukking van de arbeidersopstand door de Oostenrijkse Wehrmacht en besloot hij te emigreren,

tot die fascistische waanzin voorbij zou zijn. Maar toen de oorlog in 1940 ook naar Engeland dreigde over te slaan, vluchtte hij naar Brazilië, waar hij in 1942 zelfmoord pleegde. In zijn afscheidsbrief had hij geschreven: "Ich grüsse alle meine Freunde ! Mögen sie die Morgenröte noch sehn nach der langen Nacht ! Ich, allzu Ungeduldiger, gehen ihnen voraus." In feite geloofde hij toen niet meer aan een nieuw begin en zag hij de overwinning van het fascisme als "die letzten Tage der Menschheit" (Karl Kraus), een ondergang waar de westerse cultuur nooit meer zou uitgeraken. Als geëmancipeerde, niet-orthodoxe en niet-nationalistische jood had hij het jodendom opgevat als één van de stromingen die de bloei van die westerse cultuur hadden mogelijk gemaakt, en de opmars van het nieuwe, totale antisemitisme trof hem als de mislukking van alle humanitaire en pacifistische waarden waar hij zich heel zijn leven voor ingezet had. Het was een historische anomalie die niemand voor mogelijk gehouden had en waartegen hij zich daarom ook niet verweren kon. Men moet *Die Welt von gestern* lezen om te begrijpen wat hier verloren gegaan is, en niet alleen voor een participant als Stefan Zweig.

Het einde.

Al vanaf 1934 was het duidelijk dat de Oostenrijkse regering, ondanks haar rechtse sympathieën, inzake racisme veel toleranter was dan het brede publiek. Op die manier probeerde men aan de wereld en zichzelf te bewijzen dat Oostenrijk niet dezelfde weg zou opgaan als Duitsland. Maar de agitatie van de Nazi's en de druk van het Derde Rijk waren sterker, en het is geen toeval dat de Duitse troepen in 1938 met vliegende vaandels en muziekkapellen over de grens marsjeerden, tot hysterische vreugde van de massa's. Al in november 1938, tijdens de Kristallnacht, werden in Wenen alleen 42 synagoges in brand gestoken. 8.000 joden werden gearresteerd en 680 mensen pleegden zelfmoord. Himmler schatte het aantal joden in Oostenrijk op 220.000. De Holocaust verliep hier ook volgens het patroon dat we van de Belgische deportaties kennen: eerst werden de Tsjechische joden opgepakt en een paar maanden later de Poolse, en pas dan begon men met de systematische deportatie van de Oostenrijkers. Ongeveer 110.000 joden waren nog kunnen vluchten, voor de poorten van het Weense getto, dat sinds 1782 was afgeschaft, achter de achtergeblevenen dichtgingen in 1939. Toen waren er nog 66.000 in het land. In 1943 waren dat er 800. Alles samen zijn er 70.000 Oostenrijkse

joden gedeporteerd (inbegrepen de Oostenrijkse joden die naar het buitenland waren gevlucht en daar werden gearresteerd), waarvan er 1747 zijn teruggekeerd, meestal overlevenden van Theresienstadt.

Vandaag wonen er ongeveer 10.000 tot 12.000 joden in Wenen, een 200 kinderen bezoeken de joodse school en er is één synagoge open. In 1970 werd een jood, Bruno Kreisky, kanselier. Het was, ironisch genoeg, de eerste keer in de geschiedenis van Oostenrijk dat een jood dit ambt kreeg.

Besluit : das leere Haus.

Das leere Haus (11) is de titel van een prachtige verzameling verhalen van joodse dichters uit het oude Oostenrijk. Het is ook een wandeling door een land en door steden, waar deze dichters ooit hebben geschreven en geleefd, en waar ze uit verdreven werden, de enen in de emigratie, de anderen in de dood. Vroeger heb ik het gehad over de gevolgen van de Holocaust voor de Duitse cultuur (12), waarvan de leiders en ideologen meenden dat ze door de joodse aanwezigheid verziekt was en moest gereinigd worden. Het resultaat is niet wat ze voorspelden of verwachtten: na 1945 zijn Duitsland en Oostenrijk cultureel provinciaal geworden, meer consumenten en importeurs van cultuur dan echte producenten. Dat ligt niet alleen aan het verdwijnen (het doen verdwijnen) van de joodse bevolkingsgroep, dat ligt m.i. evenzeer aan het feit dat die uitroeiing überhaupt mogelijk is geweest en, wat belangrijk is, stap voor stap is gebeurd: eerst de kommunisten en de homoseksuelen en zo verder. Tot er niemand meer overbleef die nog kon protesteren. Want democratie is als zwangerschap; je kan niet een beetje democratisch zijn, bijvoorbeeld voor 90 % van de bevolking. Van het ogenblik dat je die drempel overschreden hebt, stort de rechts- en uiteindelijk levenszekerheid van de hele bevolking vroeg of laat in elkaar. Dat is het probleem waar de Oostenrijkers en de Duitsers, en in feite alle Europeanen, nog steeds mee geplaagd zitten. Want niet alleen heeft die vernietiging van bijvoorbeeld het joodse Wenen plaatsgevonden, maar de meerderheid van de niet-joden heeft er actief of passief aan meegewerkt, al was het maar door "voor alle zekerheid" toch maar niet langer bij de joodse kruidenier te gaan inkopen. In geen enkele ethica staat, dat we verplicht zouden zijn bij joden of Arabieren of Turken te gaan inkopen; behalve dan wanneer het door de overheid wordt afgeraden (let wel, nog niet "verboden", een belangrijk onderscheid). Het is daarom belangrijk, dat we de herinnering aan die

grote periode van de Weense kultuur wakker houden, waarbij we ook niet mogen vergeten dat de Oostenrijkse kommunisten en linkssocialisten collectieve woonwijken als het Karl-Marxhof gebouwd hebben en als dat geen hogere vorm van "kultuur" is. Maar het is nog belangrijker, dat we het drama van de integratie van de Weense joden in het geheugen houden, zonder wiens inbreng die bloei nooit had kunnen plaatsvinden. Het is een drama dat niet noodzakelijk tot de tragedie moest verworden, die ik hier even hebben geschetst. In de "Achtttiende Brumaire van Louis Bonaparte" schreef Marx, dat een herhaling van de geschiedenis een farce wordt. In verband met de geschiedenis van het racisme en de intolerantie ben ik daar helaas niet zo zeker van.

* * *

Als we nog eens terugkeren naar de reeks namen die aan het begin van dit artikel staan, wordt het duidelijk dat we de invloed van deze nauwelijks vijftig jaar moeilijk kunnen overschatten. Joseph Goebbels had tijdens de oorlog het plan opgevat, om in Praag een museum te openen met de uit heel Europa bijeengeroofde joodse kunstschaten, dat dan zou fungeren als "het museum van een uitgestorven kultuur." Maar ten eerste kan men de joodse kultuur nooit meer losmaken van de hele Europese kultuur, waarvan ze integraal deel uitmaakte. En verder is de bijdrage van het joodse Wenen van die aard, dat ze slechts waardevol blijft als ze wordt verdergezet. In dat opzicht zijn we, om het met een parafrase van een bekende uitspraak van de joodse filosoof Ernst Bloch te zeggen, nog lang niet aan de laatste Sabbath toe.

Referenties

1. Ludo Abicht, "Oesterreich," in *Deutsche Kultur. Eine Einführung*, Hrsg. Heinz Fischer, E. Schmidt Verlag, Berlin, 1977, blz. 40.
2. Israël Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages*, Atheneum, New York, 1969, blz. 214-15.
3. Friedrich Torberg, *Die Tante Jolesch. Oder der Untergang des Abendlandes in Anekdoten*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1982, blz. 218-19.
4. Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*, Basic Books, Garden City, NY, 1963, blz. 501.
5. Abram Leon Sachar, *Histoire des Juifs*, Flammarion, Paris, 1975, blz. 237.
6. *Encyclopedia Judaica*, Jerusalem, 1973.
7. Dennis Klein, "Assimilation and Dissimilation," in *New German Critique*, Nr. 19, Winter 1980, blz. 151-165.

8. Peter Gay, *Freud, Jews and other Germans. Masters and Victims in Modernist Culture*, Oxford U. Press, New York, 1979, blz. 195-6.
9. Stefan Zweig, "Das Wien von gestern," in *Das Stefan Zweig Buch*, S. Fischer, Frankfurt/Main, 1982, blz. 11.
10. Max von der Grün, "Nachwort," in *Op.cit.*, blz. 407.
11. Karl Otten, Hrsg., *Das leere Haus. Prosa jüdischer Dichter*, Cotta Verlag, Stuttgart, 1959.
12. Ludo Abicht, "The Holocaust as Suicidal Enterprise," in *New German Critique*, Nr. 20, Spring/Summer 1980, blz. 177-186.